

УДК 340.131(177)

І. А. Красюк

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

Ідеал верховенства права став нині одним з найпопулярніших у всьому світі, він є найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини та громадянина. Все частіше верховенство права як принцип фіксується у національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні й національні суди.

Не залишилася осторонь цієї підтримки ідеалу верховенства права й Україна. Без нього не обходиться жодна програма численних політичних партій, він широко використовується у законодавчій практиці, в наукових працях вітчизняних правознавців, політологів, філософів, соціологів, представників інших галузей гуманітарного знання [1, 6].

Але, на жаль, приділяючи увагу розробкам різноманітних питань, так чи інакше пов'язаних з принципом верховенства права, вітчизняні науковці майже обходять стороною принцип верховенства закону, або зовсім заперечують його існування [2].

Необхідність дослідження цієї проблеми і стала темою для даної статті.

Теоретичну базу даного дослідження склали роботи вчених в галузі права: Д. Волка, С. Головатого, К. Губарева, С. Кундельської, М. Козюбри, В. Лазарева, Лукіса Г. Лукаїдеса, К. Маєвської, Ю. Оборотова, М. Оніщука, О. Петришина, С. Погребняка, В. Протасова, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

Одна з найважливіших проблем існування правової реальності виражена в її вихідних началах, ідеях, що керують, іншими словами — її принципах. При цьому в юриспруденції відокремлюють принципи, що становлять утримання наукової й професійної правосвідомості, практичного досвіду різних правових культур. Ці принципи часто іменуються правовими принципами, серед яких можна виділити принцип верховенства права та принцип верховенства закону.

Принцип верховенства права є категорією не тільки національних, а й міжнародних правових систем. Він був і є предметом багатьох наукових досліджень. В Україні ці дослідження набули більшого розвитку після проголошення незалежності й особливо після прийняття чинної Конституції.

Але проблема залишається актуальною, тому що, на думку Ю. С. Шемшученка, «істотною вадою у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної й містифікованої ідеї» [3, 6].

На цьому ґрунті виникає протиставлення принципів «верховенство права» і «верховенство закону», гіпертрофується значення першої з них і звучать навіть рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенство закону» [3, 6].

Принцип верховенства права (йому відповідає сформульований у Франції принцип *pre-eminence de droit*) був установлений у своїй первісній формі як принцип, спрямований переважно на огороження особистості від довільного здійснення державою своєї влади. Згідно із цим принципом жодне державне повноваження не може бути реалізоване без відповідного рішучого приписання права [4].

Відстоюючи визначальну роль верховенства права в ієрархії правових цінностей України, не можна не помітити, що Конституційний Суд України, на відміну від Європейського суду з прав людини, діє в межах логіки верховенства закону. Прикладом може бути визначення поняття верховенства права за допомогою встановлення формалізованих меж поширення верховенства права в Україні [5, 5].

Водночас Європейський суд з прав людини принципово відходить від надання формулювання дефініції верховенства права, наполягаючи на визнанні його ситуативності. Саме це положення висвітлено П. М. Рабіновичем [6], що констатує верховенство закону, а не верховенство права як основи діяльності Конституційного Суду України [5, 9].

На наш погляд, принцип верховенства права є більш абстрактним, ніж принцип верховенства закону. У структурі права немає ієрархічного підпорядкування його норм. Вони реалізуються не інакше, як будучи «імплементованими» у закони та інші нормативно-правові акти, які є формою вираження і життя права.

Принцип верховенства закону має більш конкретизований характер. По-значимо ті ознаки закону, що визначили зміст поняття «верховенство закону». Традиційно до складу ознак, які визначають чільне положення закону в системі нормативно-правових актів, включають такі:

- Закон приймається в особливому, встановленому заздалегідь процедурному порядку. Найважливіші елементи процедури прийняття закону визначені Конституцією як обов'язкові умови.
- Закон регулює найбільш типові і стійкі, ключові суспільні відносини, їх відправні начала. Тому закон являє собою основний правовий інструмент вирішення найважливіших завдань держави.
- Визначаючи чільне положення закону серед нормативно-правових актів, як правило, відзначали його вищу юридичну силу. Вища юридична сила закону виражається, по-перше, в тому, що він має пріоритет у всій системі правових актів, якими керуються виконавці, тобто закон незаперечний. Ніхто, крім законодавчого органу влади, не може скасувати або змінити закон, і навпаки, видання нового закону спричиняє, як правило, скасування або зміну актів нижчого рівня. По-друге, вища юридична сила закону виявляється в тому, що акти всіх інших органів обов'язково повинні відповідати закону, а у разі суперечності між ними і законом пріоритет належить закону. Іншими словами, акти всіх інших органів носять підзаконний характер.
- Цей принцип виражається в обов'язку всіх державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян додержуватися Конституції і законів держави. Складовою частиною конституційного принципу верховенства

закону є верховенство Конституції серед джерел права і здійснення конституційного нагляду (контролю).

- У контексті концепції відмінності права від закону у радянській юридичній літературі було висунуто положення, відповідно до якого таке поняття як верховенство, властиве не кожному і не будь-якому закону, а лише тому, що відповідає правовій природі суспільних відносин.

- Принцип верховенства закону відображає верховенство представницьких органів влади, їх повноваджя [7, 3–5].

Як відомо, верховенство закону передбачає визнання ключової ролі закону, прийнятого народом чи парламентом, якому народ делегував своє повновадження. Зміст принципу верховенства закону означає вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів та інших джерел права (правових звичаїв, правових договорів, правових прецедентів тощо), а також важливість для системи правотворчої та правозастосовної діяльності.

З огляду на те, що закони, як акти позитивного права, мають свою юридичну ієрархію, принцип верховенства закону з утвердженням конституціоналізму наприкінці XVIII — початку XIX століття отримав вираження в принципі верховенства конституції. Але, зазначене не спростовує актуальності принципу верховенства закону для сучасних держав, який сприяє забезпеченню в них конституційного режиму правопорядку. Так, до прикладу, ч. 1 ст. 19 Конституції України визначає, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Хоча зміст наведеного конституційного положення, по суті, об'єднує в собі обидва принципи — і верховенства закону, і верховенства Конституції, позаяк Конституція є складовим елементом системи чинного законодавства України [8].

Верховенство закону стає необхідним тому, що закон приймається представницьким органом держави, сформованим безпосередньо населенням у ході прямих і загальних виборів. Верховенство закону прямо не зафіксоване в Конституції у вигляді спеціальної норми або принципу. Це зроблено у інший спосіб, що, однак, не позбавляє підстав твердити про існування відповідного конституційного принципу (принципу Конституції). Його сутність полягає у найвищій юридичній силі Конституції як Основного Закону і в тому, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на засадах Конституції України і повинні відповідати їй [9].

По-перше, закони України поєднані в ряді статей Конституції як найважливіші національні засоби регулювання певних відносин (усього таких статей сім). Саме Конституція України і закони України виділені як об'єкти офіційного тлумачення, здійснюваного єдиним органом конституційної юрисдикції.

По-друге, хоча в Конституції України не вживається термін «підзаконні акти», закони в її тексті іноді прямо виокремлюються від масиву цих актів (три статті та пункт розділу XV).

По-третє, в тексті Конституції України є багато загальних і конкретно адресованих відсилань до законів («відповідно до закону», «в порядку, встановле-

ному законом», «встановлюється законом», «визначається законом України» тощо).

На користь трактування верховенства закону як важливого конституційного принципу свідчить базовий рівень законів у системі правових актів. На підтвердження такого їх рівня можна навести положення ч. 3 ст. 106 Конституції: «Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України». Як зазначалось в літературі, «сама по собі форма вказує на важливість норми». Закони призначені слугувати підґрунтям правопорядку. Це не зачіпає найвищу юридичну силу Конституції, а, навпаки, у багатьох випадках забезпечує її реальне застосування. При цьому слід враховувати, що не всі норми законів регулюють важливі суспільні відносини. Відповідна характеристика вживана до законів в цілому як форми права.

Закони є вторинними актами щодо Конституції. З іншого боку, вони є первинними щодо підзаконних актів. Кожен первинний акт містить положення, котрі ефективно діють тільки у сполученні з певними положеннями вторинного акта, що їх конкретизує. У свою чергу, дієвість вторинного акта багато в чому залежить від змістовних якостей первинного. Тому скасування чи кардинальні зміни первинного акта (за звичайних умов збереження формальної чинності вторинних актів) тягнуть серйозні проблеми у сфері правового регулювання суспільних відносин.

Як принцип українського права, верховенство закону в цілому узгоджується з іншими, тісно сполученими між собою і по суті однозмістовими принципами правової держави і верховенства права. Адже кожен з них не заперечує наявності в системі права ієрархії «підконституційних» нормативно-правових актів, очолюваної законом.

Саме за принципом верховенства закону формується ієрархічна система правових актів. Жоден суд не приймає рішення, посилаючись на право як таке. У всіх випадках він керується конкретною статтею Конституції України, статтями відповідного закону, кодексу чи іншого нормативно-правового акта. При їх колізії суд застосовує акт, який має вищу юридичну силу.

Принцип верховенства права, запозичений Конституцією України 1996 р. з арсеналу європейської правової традиції, де він є, на думку відомого дослідника цієї тематики Б. Таманаги, «виключним і легітимуючим політичним ідеалом» [10, 112], який поступово поширюється на увесь сьогодинішній світ, покликаний якісно змінити як основоположні засади, так і практичну складову системи правового регулювання суспільних відносин у напрямі до загально-визнаних гуманітарних цінностей та критеріїв соціальної ефективності.

Як відзначив Ю. Тодика, розгляд принципу верховенства права поза принципом верховенства Конституції і законів — це шлях до беззаконня і всюдозволеності, а визнання тільки принципу верховенства закону поза системним розумінням принципу верховенства права — шлях до прийняття несправедливих, негуманних, недемократичних законів, інших нормативно-правових актів. Так що принцип верховенства закону зберігає своє значення і сьо-

годні, більш того, він розглядається як принцип основ конституційного ладу [11, 67–68].

Все це не означає протиставлення принципів верховенства права і верховенства закону один одному, адже вони є принципами правової держави. Більше того, саме через принцип верховенства закону здійснюється практична реалізація принципу верховенства права, оскільки у законі відображені об'єктивовані правила поведінки. Отже, питання полягає не у тому, щоб відмовитися від принципу верховенства закону, а у закріпленні цього принципу в Конституції України поряд з принципом верховенства права. Це сприятиме підвищенню ролі як права, так і закону в суспільному житті.

Без верховенства закону не може бути верховенства «вищого закону» (права). Ті, що визнають неопозитивне природне право, що існує «до держави» і вимагає поваги до основних прав людини, обов'язково підтримують ідеал «верховенства закону».

Без верховенства закону не може бути демократії та й навіть істотних елементів демократії. У будь-якому, за винятком зовсім вже надзвичайно малого, політичному організмі не можна вирішувати кожен окрему суперечку більшістю голосів. Тільки тоді, коли більшість людей може встановити загальні правила, які будуть правильно застосовуватися поліцією та судами в кожному окремому випадку, з'являється надія на те, що народ може вдало урядувати. Як і у випадку вищого закону, верховенство закону необхідно для права народу, хоча знову ж таки його зовсім недостатньо, тому що недемократичні диктатори здатні нав'язати свою волю через конституцію та законодавчі акти.

Верховенство закону забезпечує приватну особисту та економічну свободи. Навіть недемократичний режим, який зневажає основні права людини, гарантує певну ступінь приватності і намагається дотримуватися своїх власних раніше встановлених норм, не змінюючи їх заднім числом.

Верховенство закону надає легітимності уряду і таким чином сприяє його стабільності. Такі цінності як права людини, демократія та особисті свободи є головною причиною того, що люди готові толерантно ставитися до того, що ними керують, і навіть виступати за це. Уряд, який зневажає верховенство права, підриває не тільки ці три групи цінностей, а й своє власне існування. Збереження держави є ще однією причиною необхідності дотримуватися верховенства закону, а не покладатися на розум політичних лідерів.

Таким чином, верховенство закону являє собою один із принципів правової держави, оскільки забезпечує підпорядкованість і внутрішнє непротивіччя правових актів. Така підпорядкованість і несуперечність допомагає формуванню та дії верховенства права в Україні.

Література

1. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи // *Право України* — 2010. — № 3. — С. 6–18.
2. Головатий С. «Верховенство права» у розумінні українських вчених // *Українське право*. — 2002. — № 1. — С. 8–27; Головатий С. «Верховенство закону» versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? // *Вісник Академії пра-*

- вових наук України. 2003. № 2. С. 96–113; Головатий С. Верховенство права: глухі кути вітчизняної юридичної доктрини // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2008. — Т. 77. — С. 31–36; Головатий С. Верховенство права, або ж Правовладдя: висоті про доктринальні мавпівці вітчизняної науки // Право України. — 2010. — № 4. — С. 206–219.
3. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія. У 2 кн. Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. 2008. 344 с.
 4. Лукис Г. Лукаидес, судья Европейского Суда по правам человека. Принцип верховенства права и права человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.zonazakona.ru/showthread.php?t=3932>.
 5. Оборотов Ю. Верховенство права як шлях до правової гармонії України // Вісник Національної академії прокуратури України. 2008. №4. С. 5–11.
 6. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України // Юридичний вісник України. — 2006. — № 4. — С. 8–9.
 7. Проблемы законотворчества и развития правовых систем : учеб. пособие / под ред. Н. В. Сильченко. — Гродно, 1997. — 180 с.
 8. Оніщук М. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.viche.info/journal/2190/>
 9. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>
 10. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. К., 2007. 208 с.
 11. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособие / Ю. Н. Тодыка. Х., 1999. — 230 с.

Анотація

Красюк І. А. Принцип верховенства закону в українському праві. — Стаття.

На сучасному етапі розвитку правової думки ідеал верховенства права став одним з популярних у всьому світі. При цьому принципу верховенства закону не приділяється майже ніякої уваги або його існування зовсім заперечується. Принцип верховенства закону передбачає визнання ключової ролі закону, прийнятого народом чи парламентом. Верховенство закону стає необхідним тому, що закон приймається представницьким органом держави, сформованим безпосередньо населенням. Верховенство закону забезпечує підпорядкованість і внутрішню непротиворіччя правових актів.

Ключові слова: українське право, верховенство закону, верховенство права, ієрархія правових актів, верховенство Конституції, правова держава.

Аннотация

Красюк И. А. Принцип верховенства закона в украинском праве. — Статья.

На современном этапе развития правовой мысли идеал верховенства права стал одним из популярных во всем мире. При этом принципу верховенства закона не уделяется практически никакого внимания либо же его существование полностью отрицается. Принцип верховенства закона предусматривает признание ключевой роли закона, принятого народом или парламентом. Верховенство закона становится необходимым потому, что закон принимается представительским органом государства, сформированным непосредственно населением. Верховенство закона обеспечивает подчиненность и внутреннее непротиворечие правовых актов.

Ключевые слова: украинское право, верховенство закона, верховенство права, иерархия правовых актов, верховенство Конституции, правовое государство.

Summary

Krasyuk I. A. Principle of the rule of law in ukrainian law. — Article.

At the present stage of development of legal thought ideal of the rule of law has become one of the most popular worldwide. In this case, the rule of law is not paid little attention to or else their existence is completely denied. The principle of the rule of law provides for the recognition of the crucial role of the law adopted by the people or parliament. Rule of law is necessary because the law

was adopted representative body of the state, formed directly by the population. Rule of law ensures the subordination of non-contradiction and internal regulations.

Keywords: Ukrainian law, Supremacy of law, Rule of law, Hierarchy of legal acts, Rule of Constitution, Legal state.

УДК 342.001.71

А. Р. Крусян

ГЕНЕЗИС НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Конституціоналізм належить до тих фундаментальних цінностей світової культури, які людство удосконалює протягом всієї його історії. Теоретичні витoki конституціоналізму закладено в юридико-правових, філософських, історичних, культурологічних поглядах мислителів минулого. Історично вони збагачуються, наповнюються новим змістом, перманентно розвиваючись, відбивають реалії сучасності.

У генезисі конституціоналізму як соціально-правового феномена можна виокремити три періоди (з відповідними етапами): становлення (передісторію), розвиток (історію) і системне формування. Основою запропонованої періодизації є хронологічний принцип, відповідний історичній логіці виникнення та розвитку конституційно-правових ідей, теорій та їх інституціонального оформлення.

Витoki конституціоналізму простежуються з античних часів. Період до появи перших буржуазних конституцій — це передісторія конституціоналізму. У рамках цього періоду можна виокремити етапи: античність; раннє середньовіччя (IV–X ст.); класичне середньовіччя (друга половина XI — кінець XV ст.); пізнє середньовіччя — ранній Новий час (XVI–XVII ст.). Розвиток конституціоналізму (початок власне історії) припадає на період Нового часу (XVII–XIX ст.). Системне формування конституціоналізму починається з Новітнього часу і триває в сучасності.

Конституціоналізм тісно пов'язаний з конституціями. Цей зв'язок виражено, насамперед, у тому, що нормативною основою конституціоналізму є конституція певної держави та її конституційне законодавство. Крім того, між цими феноменами простежується і термінологічний взаємозв'язок, оскільки конституціоналізм етимологічно походить від слова «constitutio» (конституція), тому аксіоматичним є те, що конституціоналізм є неможливим без конституції. При цьому конституція може бути писаною і неписаною, кодифікованою і некодифікованою. Головне, що конституціоналізм має спиратися на нормативну базу конституційного характеру, яку, як правило, представлено у більшості держав світу конституціями та конституційним законодавством. Витoki конституціоналізму виникають значно раніше, ніж з'являються перші конституції, як слушно зазначив М. П. Орзіх, конституціоналізм відноситься